

ІДЕНТИЧНІСТЬ У ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

На наших очах характер світової політики докорінно змінився. Ще зовсім недавно – від початку 1970-х до середини першої декади 2000-х рр. – у результаті «третьої хвилі» демократизації (за С. Гантінгтоном) кількість країн, віднесених до «електоральних демократій», збільшилося від 35 до 110.

Відповідно ідеологія ліберальної демократії була піднесена в суспільній свідомості до рівня стандартної форми правління – якщо не в практичному житті, то, принаймні, потенціально.

А далі світ увійшов у стадію криз і «демократичної рецесії».

Чому ж, кажучи словами Вільяма Шекспіра, «не все гаразд у Датському королівстві»?

Виклик часу

Василь Ткаченко

доктор істор. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України,
гол. наук. співроб.

Інституту всесвітньої історії
НАН України»,
м. Київ

У минулому столітті, зазначає професор Стенфордського університету **Френсіс Фукуяма**, могутній поштовх політичному тренду демократизації надав процес глобалізації – економічної взаємозалежності між країнами світу. Свого організаційного оформлення він набув у таких ліберальних економічних структурах, як Генеральна угода по тарифах і торгівлі (1947–1994), на зміну якій прийшла Всесвітня торгівельна організація (1995). Ці структури доповнили такі регіональні торговельні інституції, як Європейський союз і Північноамериканська угода про вільну торгівлю (NAFTA). У ті часи темпи росту міжнародної торгівлі й інвестицій випереджали темпи росту світового ВВП і вважалися основною рушійною силою процвітання. Від 1970 до 2008 р. світове виробництво товарів і послуг збільшилося в чотири рази, економічне зростання спостерігалось практично в усіх регіонах світу, а кількість людей, що проживали в умовах крайніх злиднів країн «третього світу», скоротилося з 42 % від загальної чисельності населення в 1993 р. до 17 % у 2011 році. Так само частка дітей, що не доживали до п'яти років, скоротилася з 22 % у 1960 р. до менше ніж 5 % у 2016 р. [7].

Зазначені тенденції дали підстави Ф. Фукуямі виступити в журналі *The National Interest* (1989) із есе «Кінець історії», а далі й випустити книгу «Кінець історії й остання людина» (1992), де стверджувалося, що розповсюдження в світі ліберальної демократії західного взірця засвідчує появу кінцевої точки соціокультурної еволюції людства й формування завершальної форми урядування. Однак у концепції американського політолога метафора «кінець історії» не означає припинення повсякденної історії, а має лише засвідчити закінчення доби ідеологічних протистоянь, глобальних революцій і війн, а водночас із ними – кінець мистецтва й філософії.

Викликавши резонанс, книга була перекладена більш ніж на двадцять мов світу, але водночас була піддана критиці як серед науковців, так і публіцистів. У подальшому відбулася певна еволюція поглядів Френсіса Фукуяма в бік дещо збалансованішого і менш провокативного аналізу. У вересні 2018 р. вийшла в світ його остання книга «Ідентичність: прагнення до визнання і політика неприйняття», що відразу ж була перекладена в Росії [3]. У цій книзі здійснена спроба проаналізувати, як політика ідентичності впливає на нинішній світоустрій.

Показово, що разом із оперативним перекладом в Росії книги Френсіса Фукуяма її було негайно покладено в основу «круглого столу», проведеного 23 вересня 2019 р. Радою із зовнішньої і оборонної політики спільно із Факультетом світової економіки і світової політики Вищої школи економіки під назвою «Ідентичність у сучасному світі: виклики, що постали перед Росією» [4].

Така пильна увага до наукового доробку Френсіса Фукуями з боку російських аналітиків є зрозумілою. Насамперед це стосується позиції американського політолога щодо експансіоністської політики Росії та концепції так званого «руського міра». Ще 29 січня 2019 р. у своєму інтерв'ю білоруській редакції Радіо Свобода Ф. Фукуяма зазначав: «Скидається на те, що деякі країни не можуть досягнути самоповаги інакше, ніж кошитом інших країн. Я думаю, що Росія тут – класичний випадок. Якимсь чином її національна ідентичність дуже пов'язана із пануванням над іншими народами навколо себе. Це було правдою для Росії XIX століття і залишається правдою для путінської Росії. Єдиний спосіб протистояти цьому – класична геополітика. Ми не зупинимо їх, якщо з нашого боку не буде достатньо сильної протидії. І я не думаю, що ми тут діємо дуже вдало. Я вважаю, що події в Керченській протоці у грудні були просто волаючими, але відповідь з боку Європи і Сполучених Штатів була доволі кволою» [5].

Така позиція насторожує Москву, – що не кажи, але при все Френсіс Фукуяма впродовж років залишається одним із найвпливовіших світових інтелектуалів. Тож увага з боку Росії до його суджень залишається пильною.

Криза ліберальної демократії

Нині Фукуяма критично аналізує й зворотний бік ліберального світового порядку, що зримо проявився кризовими явищами XXI ст. Так, у державах з розвинутою демократією вкрай небезпечно заявило про себе різке зростання соціальної нерівності.

Усі переваги, які забезпечувало економічне зростання, діставалися головним чином елітним верствам населення з високим рівнем освіти. Різкі деструктивні зміни, викликані економічним зростанням та збільшенням обсягу товарів і грошей, призвели до масових міграцій населення. Контингенти сільського населення країн, що розвиваються, які ще вчора не мали доступу до електрики, раптом очутилися у великих містах перед телевизором чи в інтернеті, підключаючись до Всесвітньої мережі за допомогою мобільних телефонів. Тож різко постала проблема адаптації ринків праці до нових умов – адже десятки мільйонів

людей перетинали кордони в пошуках кращої долі для себе і своїх сімей або ж просто через жахливі умови життя у власній країні.

Велетенський середній клас, що сформувався в Китаї, Індії й інших країнах, став потужно витіснити зі звичних місць праці представників середнього класу розвинених держав. Виробництво неухильно зміщувалося із Європи й Сполучених Штатів у Східну Азію та інші регіони з низькою варістю праці. Жінки впевнено відтіснили чоловіків із економіки, де сфера послуг впевнено домінувала над рештою галузей. До того ж низькокваліфікованих робітників заміщали «розумні» машини.

Як наслідок, починаючи від середини 2000-х рр. поступ до все більш відкритого й ліберального порядку загальмувався, а потім і зовсім набув зворотного напрямку. Не останню роль у цій зміні курсу відіграли й дві фінансові кризи. Перша із них вибухнула на американському ринку субстандартних іпотечних кредитів у 2008 р. і призвела до Великої рецесії, а друга, що стала загрозою всьому Європейському союзу, була спровокована банкрутством Греції (2015). У обох випадках політика еліт призвела до різких спадів виробництва, зростання рівня безробіття й зниження доходів у мільйонів звичайних людей у всьому світі.

Позаяк Сполучені Штати та Європейський Союз були лідерами й взірцями для ліберального світу, то ці кризи підірвали репутацію ліберальній демократії в цілому. Як писав у Washington Post 27 лютого 2018 р. **Фарид Закарія**, «куди тривожнішим є те, що падіння рейтингу США є частиною глобального тренду. Немає жодних ознак того, що явище, котре професор Стенфордського університету **Ларрі Даймонд** десять років тому означив як «демократична рецесія», підходить до завершення» [2].

Ніхто не стане заперечувати, що американська демократична система набагато сильніша за більшість інших, але, як показує життя, вона теж не має належного імунітету проти цих сил розпаду демократії. Так, згідно з даними дослідницької служби The Economist Intelligence Unit, два роки поспіль після обрання **Дональда Трампа** президентом США країна не змогла потрапити у найвищу категорію «повноцінна демократія», опинившись у другій групі – «недосконала демократія».

Хлопчик-біженець на кордоні Греції і Македонії. 2016 р.
svoboda.org

Міграційна криза.
Фото П'єра Крома / Getty Images

Період «демократичної рецесії»

Факт залишається фактом: практично у всіх регіонах світу загальна кількість демократій порівняно з попередніми піковими роками зменшилася. Тим часом ряд авторитарних країн – насамперед Китай і Росія – стали все більш впевненішими в собі й напористішими. Китай став пропагувати «китайську модель» – відверто недемократичний з європейської точки зору шлях до розвитку добробуту. Що ж стосується Росії, то вона відверто протиставила себе «ліберальному декадансу» Європейського Союзу і Сполучених Штатів. Деякі держави – Угорщина, Туреччина, Таїланд і Польща, – котрі в 1990-ті рр. здавалися успішними демократіями, відкотилися назад до більш авторитарного правління. «Арабська весна» 2011 р., зруйнувавши диктатури на Близькому Сході, вщент розбила надії на торжество демократії в цьому регіоні світу, коли Лівія, Ємен, Ірак і Сирія загрузли в громадянських війнах.

У цій ситуації Сполучені Штати Америки виявилися неспроможними надати «демократичній хвилі» нового потужного стимулу чи хоча б стабілізувати ситуацію. Американське вторгнення в Афганістан та Ірак не зупинило хвилю тероризму, продемонстровану терактами 11 вересня 2001 р. Більше того – тероризм набув мутантної форми у «Ісламській державі», що стала символом і орієнтиром для непримиримих антиліберальних воєнничих ісламістів у всьому світі. Живучість ІГЛ – така ж загрозлива прикмета нашого часу, як і готовність багатьох молодих мусульман покласти край відносно безпечному життю в інших регіонах Близького Сходу та Європи заради того, щоб відправитися в Сирію й воювати в рядах ісламських фундаменталістів.

Ще більш несподіваними і, можливо, більш значущими стали два результати загальнонаціональних голосувань у 2016 р.: референдум у Великобританії за вихід із Європейського союзу і обрання *Дональда Трампа* президентом Сполучених Штатів. У обох випадках виявила себе стурбованість виборців, викликана економічними проблемами, що відбулися на становищі робітничого класу, який зіткнувся зі втратами робочих місць і наслідками деін-

дустриалізації. Не менш важливими виявилися антиіммігрантські настрої у розвинених країнах світу, посилені нестихаючим припливом іммігрантів: склалося стійке уявлення, що прибульці позбавляють місцеве населення робочих місць і, що не менш важливо, руйнують традиційні засади національної культури. Антиіммігрантські партії й різноманітні рухи євроскептиків стають все потужнішими у багатьох розвинених країнах: «Національний фронт – Національне об'єднання» у Франції, Партія свободи у Нідерландах, «Альтернатива для Німеччини» й Австрійська партія свободи.

Не буде перебільшенням сказати, що вся Європа нині охоплена страхом перед ісламістським тероризмом й невщухаючими колотнечами з приводу численних заборон на демонстративний прояв такої мусульманської ідентичності, як носіння паранджі, нікабу чи бурки.

Політичний тренд «ресентименту»

Ідеологічні баталії ХХ століття традиційно знаходили свій вияв у протистоянні лівих і правих щодо економічних питань. Ліві прогресистські сили відстоювали інтереси трудящих, виступали за більшу рівність, захищали профспілки, формували соціал-демократичні партії, вимагали якомога якіснішого соціального захисту і більш справедливого – з їх точки зору – розподілу економічних благ. Праві, навпаки, вимагали більшої свободи, що в їхньому розумінні означало зменшення участі уряду в економіці і збільшення прав представників приватного сектору.

Особливістю другого десятиліття ХХІ ст. стало істотне зрушення: замість цього протистояння лівих і правих, судячи з усього, на політичну авансцену висувається конфлікт, пов'язаний із визначенням ідентичності. Ліві дедалі менше переймаються питаннями загальної економічної нерівності – нині вони, скоріше, піднімають на щит проблеми захисту прав широкого кола різноманітних груп, які вважаються маргінальними: чорношкірих, іммігрантів, жінок, латиноамериканців, ЛГБТ-співтовариств, біженців тощо. А праві між тим заявляють про себе як про патріотів, котрі прагнуть захистити тра-

Villa Kra - розкішна вілла в Кох-Самуї, Таїланд.
<https://onekindesign.com/2014/09/19/>

Зруйнований залізничний вузол в Дебальцеве.
<https://novyny.online.ua/794047/>

Ресентимент у дії

диційну національну ідентичність, часто пов'язану з расовою, етнічною чи релігійною належністю.

За оцінкою Фукуями, ліві змістили увагу із сфери економіки у бік політики щодо меншин, але «в результаті втратили зв'язок з більшістю у багатьох суспільствах». Однак і «політика ідентичностей» у виконанні правих є «ще гіршою, оскільки багато з них базуються на неприхованому расизмі й ксенофобії. Якими б не були вади лівих, я вважаю, що вони принаймні намагаються вирішити щонайбільш легітимні проблеми з соціальною справедливістю, ніж багато хто із правих». Що б хто не говорив, але слід визнати, що «в результаті глобалізації й ряду політичних рішень за останні пару поколінь утворилася маса концентрованого багатства, але численні соціальні групи не отримали в цьому своєї частки» [5].

Із цією думкою американського політолога не можна погодитись, тож переорієнтацію на ідентичність не варто абсолютизувати. Починаючи від *К. Маркса*, суспільно-політична думка правомірно визначала політичну боротьбу насамперед як втілення економічних протиріч. Образно кажучи, традиційно конфлікт тривав навколо шматка пирога. Тож це протистояння, судячи з усього, залишилося й надалі частиною історії 2010-х рр., коли глобалізація обділила безліч людей плодами загальносвітового економічного росту.

Достовірність такого висновку, на мій погляд, ілюструє той факт, що нині статки одного відсотка найбагатших людей на Землі вже перевищили статки половини всього людства. За даними британської благодійної організації Oxfam (як і Credit Suisse), обсяг загальносвітового багатства цієї мізерної частини світової еліти зріс із 44 % у 2009 р. до 48 % у 2014-му. У 2015 р. ця цифра сягнула 50 %. Ще майже 46 % багатств належить доволі вузькому прошарку заможних людей, які складають всього одну п'яту частину населення Землі. У підсумку виходить, що решті людства, а це 79 % населення світу, у наш час належить лише 5,5 % глобальних статків [1].

Водночас, якими б важливими не були ці матеріальні інтереси, не слід нехтувати тим, що люди керуються в житті й іншими правилами – зокрема мотивами *відстоювання людської гідності*. А тому перенесення акценту на світовій політичній арені (не виключено, що в значній мірі – штучне!) у сферу різноманітних житейських та моральних проблем дає нам можливість достеменніше пояснити специфіку нинішнього світового хаосу. Йдеться про новий феномен сьогодення, котрий називають «*політикою ресентименту*». Аналітики приводять безліч прикладів, коли той чи той політичний лідер вдається до мобілізації своїх послідовників, експлуатуючи почуття їхньої групової образи. Широко нагнітається атмосфера ущемлення особистості, культивується дух підозри, людей переконують, що ними зневажають або ж їх недооцінюють. А відтак комплекс цих відчуттів, названих «*ресентиментом*», вимагає, мовляв, публічного відновлення зганьбленої гідності тої чи тої групи.

Такою тенденцією не слід знехатати. Слід враховувати, що емоціональна дія, яку здатна вчинити на суспільство принижена група, що вимагає відновлення своєї честі й гідності, може бути набагато сильнішою за вплив тих людей, котрі просто відстоюють економічну вигоду.

Найбільш очевидним є демонстративне педалювання ресентименту президентом Росії *Володимиром Путіним*. Провідною темою його геополітичних суджень є визнання розпаду СРСР величезною трагедією, коли Європа і Сполучені Штати, на його думку, скористалися слабкістю Росії в 1990-і рр. з метою розширення НАТО на Схід аж до кордонів з Росією. Путін не сприймає моральної переваги, що демонструється західними політиками. Він хоче, щоб до Росії ставилися не як до «слабкого регіонального гравця» (вислів *Б. Обами*), а як до великої держави. Так само угорський прем'єр *Віктор Орбан* у 2017 р. заявив, що його повернення до влади у 2010 р. ознаменувало момент, коли, «ми, угорці, також вирішили, що хочемо повернути нашу країну, хочемо повернути собі самоповагу і повернути своє майбутнє». Зі свого боку уряд *Сі Цзіньпіна* широко описує «сто років приниження Китаю» і те, як Сполучені Штати, Японія та інші країни намагалися завадити Китаю здобути той статус великої держави, що належав йому тисячоліттями. Так само, згідно зі спогадами матері засновника «Аль-Каїди», гнів *Усами бен Ладена* за приниження мусульман луною відізвався у прагненні його молодих єдиновірців боротися у Сирії задля слави ісламу.

Коли йдеться про розвинені демократичні країни, то й там ресентимент виявився не менш могутньою силою. Після гучних історій щодо вбивства поліцією афроамериканців у Фергюсоні (штат Міссурі), Балтіморі, Нью-Йорку та інших містах у США, виник (2013 р.) та набув поширення (2014 р.) рух «Життя чорношкірих теж важливе» («Black Lives Matter»). Його активісти прагнули звернути увагу світової спільноти на страждання жертв поліцейського насилля. Сексуальне насилля й сексуальні домагання в університетських кампусах й офісах у США стали розцінюватися як неготовність чоловіків сприймати жінок як рівних. У центр громадської уваги раптом потрапили трансгендери, ставлення до яких раніше не вважалося особливим видом дискримінації. А між іншим багато хто з електорату Дональда Трампа, що сподівалися повернути Америці колишню велич, насправді сумували за минулими – кращими – часами, коли їхнє суспільно-економічне становище у власних спільнотах було більш надійним. Так само й настрої путінських прихильників, вважає Френсіс Фукуяма, «в чомусь схожі із роздратуванням виборців із сільських регіонів США» [7].

Цей глобальний виклик часу виніс на поверхню суспільного життя низку подібних один до одного політичних лідерів. Не дивно, що цих adeptів політики ресентименту об'єднує взаємна приязнь. Зокрема Френсіс Фукуяма зазначає: «*Взаємна приязнь Володимира Путіна і Дональда Трампа заснована не лише на подібності характерів, вона корениться у спільному для них націоналізмі*». Тієї ж думки дотримується й Віктор Орбан, зазначаючи: «*Деякі теорії описують зміни, що відбуваються нині в західному світі, а також появу на сцені американського президента [Трампа] як боротьбу на світовій політичній арені між транснаціональною, так званою «глобальною», елітою і патріотичною національною елітою*» [7]. До останньої відносить себе і сам Орбан.

Феномен ідентичності

Закономірно постає питання: яким же є механізм самовияву цього новітнього феномену – *ідентичності*? Аналітики, при наявній розбіжності трактувань, все частіше схиляються до того, що за будь-яких обставин кожна група суб'єктів – чи то велика держава, як Росія або Китай, чи то виборці в США або Великобританії – переймається думкою, що вони мають свою власну ідентичність, проте не отримують адекватного визнання з боку зовнішнього світу – чи то йдеться про всю націю, чи то про якусь окрему спільноту з боку інших представників свого суспільства. Такі ідентичності можуть бути (і залишаються) безмежно різноманітними як от за належністю до тієї чи іншої нації чи держави, до тих чи тих релігійних переконань, за належності до етнічної групи, сексуальної орієнтації чи статі. Усі вони є проявами одного і того ж феномена – *політики ідентичності*.

Терміни «ідентичність» й «політика ідентичності» мають порівняно недавнє походження. Сам термін «ідентичність» вперше популяризував психолог **Ерік Еріксон** у 1950-ті рр., а от розуміння особливої «політики ідентичності» набуло поширення хіба що в 1980–1990-х роках. Тож поняття ідентичності нині трактується досить широко: в одних випадках йдеться про соціальні категорії чи ролі, в інших – стосується фундаментальної особистісної інформації. В останньому контексті ідентичність, власне, існувала завжди.

Драматизм ситуації щодо ідентичності, на мою думку, варто все-таки шукати в наростанні соціальної напруженості в сучасному несправедливому й висококонкурентному світі, а не зводити проблему переважним чином до рівня соціальної психології. Саме тому, очевидно, варто критично поставитися до підчас дещо однобічного трактування проблеми тим же Френсісом Фукуямою. Так, на його думку, «Ідентичність виростає насамперед із різниці між істинним внутрішнім «я» і зовнішнім світом соціальних правил і норм, що не визнають і не поважають цінності чи гідності цього внутрішнього «я». Впродовж всієї історії людства особистості вступали в протиріччя зі своїми суспільствами. Але лише тепер склалася думка, що істинне внутрішнє «я» має природну цінність, а зовніш-

нє суспільство систематично помиляється і оцінює його несправедливо. Змінювати слід не внутрішнє «я», підпорядковуючи його правилам суспільства, а достоту саме суспільство» [7].

Не варто притьмом розставляти усі крапки над «і», однак, судячи з усього, не слід ігнорувати висловлену Фукуямою думку, а фундаментально розглянути проблему ідентичності не лише в дуальній опозиції «особистість – суспільство», а, що не менш важливо, в опозиції «народ – влада». Тим більше, що й сам Фукуяма зазначає: «У багатьох ранніх суспільствах гідністю наділяли небагатьох... У інших суспільствах гідність є універсальним атрибутом, заснованим на внутрішній цінності людей, яким притаманна «агентивність» – свобода волі і самостійність. У інших випадках гідність людини обумовлена її належністю до великої групи людей, об'єднаних спільною пам'яттю й досвідом» [7].

Тобто, мова не може йти про якийсь абстрактне «суспільство», яке принципово не визнає гідності особистого «я». Коли йдеться про «політику ідентичності», то її аналіз не можна оминати без критичного аналізу характеру влади у цьому суспільстві, адже люди вимагають визнання своєї самоцінності в межах конкретної політичної реальності. Тож можна погодитися з тим судженням Фукуями, що не в повному обсязі, а лише «суттєву частину політичних конфліктів сучасного світу – від демократичних революцій до нових соціальних рухів, від націоналізму і ісламізму до політичних зіткнень в університетських кампусах сучасної Америки – можна звести до прояву політики ідентичності» [7].

Перші підсумки

Отже дискурс навколо зазначеної проблеми яскраво засвідчує, що сама по собі політика ідентичності не є основоположним фактором соціального напруження в сучасному світі. **Головним фактором, що визначає сучасну політику, залишається все-таки економічна нерівність**, що посилилася впродовж останніх п'яти десятиліть. Однак саме за цих умов ідентичність набуває ролі того каталізатора, під дією якого економічні вимоги ущемлених верств населення стають набагато гострішими. Дійсно,

Українська ідентичність.
Мітинг у Парку Шевченка в Києві.
Фото Руслана Канюки, 2013 р.
Газета "День"

Українська
ідентичність.
Дівчина під час
святкування
Дня Незалежності
України.
Київ,
24 серпня 2015 р.
Фото
Романа Пілєя /ЕРА

багато з того, що ми розуміємо під економічною мотивацією, практично є не просто бажанням володіти багатствами й ресурсами, але й принаймні бажанням позбутися відчуття приниженості й неповаги до себе.

Сучасна економічна теорія вибудовується на допущенні того, що люди є раціональними індивідами, що всі вони бажають здобути найбільшу для себе користь, тобто – підвищити свій матеріальний добробут. Однак, якщо вірно інтерпретувати дії реальних людей у сучасному світі, ми маємо розширити розуміння людської мотивації за межі цієї простої економічної моделі, що домінує в сучасному дискурсі. Виявляється, що неможливо не зважати й на людську психологію, котра є набагато складнішою, ніж те пропонує спрощена економічна модель.

Проте не варто й перебільшувати роль і значення фактору ідентичності. Сам Фукуяма застерігає, що для деяких публічних людей політика ідентичності «стала дешевим сурогатом» серйозних роздумів про те, як пом'якшити соціально-економічну нерівність. Але чи є наразі альтернатива таким корисливим діячам? І тут американський політолог відповідає: «Нині я таких не бачу. Але це не значить, що вони не з'являться. Думаю, що зараз ми перебуваємо на початку довгої політичної боротьби навколо деяких із цих ідей. Але я не впадаю у відчай і не говорю, що ніхто ніколи не знайде правильної формули, щоб допомогти нам вибратися із нинішньої ситуації» [5].

Так, зокрема, аналізуючи ситуацію щодо пошуку Україною своєї власної ідентичності в сучасному глобалізованому світі, Френсіс Фукуяма нагадує, що ще на

початку XIX ст. політика визнання гідності підійшла до розвилки: один напрям вів до «загального визнання прав особистості», а другий – «до утвердження колективної ідентичності», двома основними напрямками якої є «націоналізм і політизація релігії».

У цьому й полягає двоїста природа феномену ідентичності – прагнення як до загального визнання індивідуальних прав, так і до колективного визнання, заснованого на національній ознаці. Ось цей дуалізм і виявив себе під час української Революції Гідності: «рушійною силою «революції гідності» на Майдані була коаліція лібералів західного штибу, котрі хотіли, щоб Україна приєдналася до Європейського Союзу і стала нормальною європейською країною. Однак вони об'єдналися з українськими націоналістами із таких груп, як «Правий сектор», котрі прагнули захистити українську культурну самобутність і були менше зацікавлені в ліберальній відкритій Україні» [6].

Отже, наголошує Френсіс Фукуяма, слід зважати й на таке суттєве застереження: «перед тим, як ми зможемо аналізувати сучасну політику ідентичності, нам необхідно зробити крок назад і опрацювати більш глибоке й досконале розуміння мотивації й поведінки людини». Іншими словами, на думку американського політолога, звичний і традиційний для нас суспільно-економічний аналіз слід доповнювати набагато якіснішою теорією людської духовності. Адже сказано у Святому писанні: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих». ■

Література

1. Давос-2016: Почему Четвертая промышленная революция страшнее Сирии с Украиной. Новости мира. – Режим доступа: <http://www.depu.ua/rus/svit/davos-2016-chim-grosit-lyudstvu-chetverta-promislova-revolutsia-19012016172700>
2. Закария Ф. Демократия разваливается. Как меняется мир. – Режим доступа: <https://nv.ua/opinion/demokratija-razvalivaetsja-kak-menjaetsja-mir--2454204.html>
3. «Идентичность: Стремление к признанию и политика неприятия». – М.: Альпина Паблицер, 2019 – 256 с.
4. Круглый стол «Идентичность в современном мире: вызовы, стоящие перед Россией». – Режим доступа:

<https://globalaffairs.ru/print/event/Kruglyi-stol-identichnost-v-sovremennom-mire-vyzovy-stoyaschie-pered-rossiei-20196>

5. «Ответ Запада России был слабым». Френсіс Фукуяма – о нынешнем мире. – Режим доступа: <https://ru.krymr.com/a/frensis-fukuyama-o-nyneshnem-mire/29740485.html>

6. Френсіс Фукуяма: Экспрессивный индивидуализм и его проявления. – Режим доступа: <https://snob.ru/entry/181156>

7. Фукуяма Ф. Политика достоинства и судьба либерального порядка. Россия в глобальной политике, 28 августа 2019 г. – Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/print/number/Politika-dostoinstva-i-sudba-liberalnogo-poreadka-20175>